

FORMATION AND HISTORICAL EVOLUTION OF THE INSTITUTION OF DELICTS IN ROMAN PRIVATE LAW

Firdavs Nusratovich Jumayev

Department of "Social and Humanitarian Sciences"

International University of Asia

Email: firdavsjumayev598@gmail.com

Bukhara, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Roman law, delict, obligatio ex delicto, furtum, iniuria, damnum iniuria datum, action, liability, quasi-delict, legal history.

Received: 05.09.26

Accepted: 06.09.26

Published: 07.09.26

Abstract: This article examines the institution of delicts in Roman private law, focusing on its concept, historical evolution, and main types through the method of historical-legal analysis. The transition from private to public liability for delicts, the composition of the principal delicts (furtum, iniuria, damnum iniuria datum), and the institution of quasi-delicts are analyzed. Particular attention is given to the shift from objective (strict) to subjective (fault-based) liability. The article also addresses the influence of the delict institution on the modern theory of civil liability, including fault-based responsibility and full compensation for harm.

RIM XUSUSIY HUQUQIDA DELIKT INSTITUTINING SHAKLLANISHI VA TARIXIY EVOLYUTSIYASI

Firdavs Nusratovich Jumayev

Osiyo xalqaro universiteti "Itimoiy gumanitar

fanlar" kafedrasi o'qituvchisi

Email: firdavsjumayev598@gmail.com

Buxoro, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Rim huquqi, delikt, obligatio ex delicto, furtum, iniuria, damnum iniuria datum, aktio, javobgarlik, kvazidelikt, huquq tarixi.

Annotatsiya: Maqolada Rim xususiy huquqidagi deliktlar instituti uning tushunchasi, tarixiy evolyutsiyasi va asosiy turlari tarixiy-huquqiy tahlil metodi asosida

o'rganilgan. Delictum tushunchasining xususiy javobgarlikdan ommaviy javobgarlikka o'tish jarayoni, furtum, iniuria, damnum iniuria datum kabi asosiy deliktlar tarkibi hamda kvazideliktlar instituti tahlil qilingan. Alohida e'tibor delikt javobgarligining obyektiv (aybsiz) shakldan subyektiv (aybga asoslangan) shaklga o'tish tendensiyasiga qaratilgan. Maqola deliktlar institutining zamonaviy fuqarolik-huquqiy javobgarlik nazariyasiga xususan, aybga asoslangan javobgarlik va zararni to'liq qoplash tamoyillariga ta'siri masalasiga ham to'xtaladi.

ФОРМИРОВАНИЕ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ИНСТИТУТА ДЕЛИКТОВ В РИМСКОМ ЧАСТНОМ ПРАВЕ

Фирдавс Нусратович Джумаев

Преподаватель кафедры “Социально-гуманитарные науки”

Азиатского международного университета

Email: firdavsjumayev598@gmail.com

Бухара, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: римское право, деликт, obligatio ex delicto, furtum, iniuria, damnum iniuria datum, иск, ответственность, квазиделикт, история права.

Аннотация: В статье на основе историко-правового метода исследуется институт деликтов в римском частном праве его понятие, историческая эволюция и основные виды. Проанализирован процесс перехода от частной к публичной ответственности за деликты, состав основных деликтов (furtum, iniuria, damnum iniuria datum), а также институт квазиделиктов. Особое внимание уделено тенденции перехода от объективной (безвиновной) к субъективной (виновной) ответственности за деликты. Рассмотрено влияние института деликтов на современную теорию гражданско-правовой ответственности, в частности на принципы виновной ответственности и полного возмещения вреда.

Kirish. Zamonaviy fuqarolik huquqidagi shartnomadan tashqari majburiyatlar, ya'ni zarar yetkazish natijasida vujudga keladigan javobgarlik instituti o'zining tarixiy ildizlarini qadimgi Rim huquqidagi delikt (delictum) tushunchasidan oladi. Rim yuristlari tomonidan ishlab chiqilgan

huquqbuzarlik tarkibi, aybning shakllari (dolus va culpa), javobgarlikning individuallashtirilishi kabi tushunchalar bugungi kunda ham zarar yetkazish natijasida vujudga keladigan majburiyatlar nazariyasining nazariy asosini tashkil etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, ko'pchilik zamonaviy huquq tizimlarida (kontinental huquq oilasida, xususan O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligida) qo'llaniladigan asosiy tushunchalar jumladan, aybsiz javobgarlik, moddiy va ma'naviy zararni qoplash, javobgarlikning shartlari Rim huquqidagi delikt nazariyasidan bevosita kelib chiqadi. Shu bois deliktlar institutining tarixiy shakllanish bosqichlarini chuqur o'rganish nafaqat huquq tarixi fani, balki amaliy fuqarolik huquqi nuqtai nazaridan ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi Rim huquqida delikt institutining tushunchaviy mazmunini, uning xususiy huquqbuzarlikdan ommaviy huquqbuzarlikka aylanish jarayonini hamda asosiy delikt turlarining huquqiy tarkibini tarixiy-huquqiy tahlil orqali ochib berishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: 1) delikt tushunchasi va uning belgilarini aniqlash; 2) delikt javobgarligining tarixiy evolyutsiyasini (XII Jadval qonunlaridan Yustinian kodifikatsiyasigacha) tahlil qilish; 3) asosiy delikt turlari (furtum, iniuria, damnum iniuria datum, rapina, metus, dolus malus)ning huquqiy tarkibini ochib berish; 4) kvazidelikt institutining o'ziga xosligini ko'rsatish; 5) delikt institutining zamonaviy huquqqa ta'sirini baholash.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Rim huquqidagi deliktlar instituti mavzusi huquq tarixi fanida keng yoritilgan, biroq bu mavzu doimiy ravishda zamonaviy fuqarolik huquqi kontekstida qayta talqin qilinishni talab qiladi. T.G. Vasilyeva va O.M. Pashayevaning "Rim huquqi. Ma'ruzalar konspekti" asarida delikt tushunchasi va uning asosiy turlari tizimli tarzda bayon etilgan bo'lib, unda delikt javobgarligining tarixiy bosqichlari hamda asosiy huquqbuzarlik turlarining tarkibiy tahlili keltirilgan [1]. D.V. Dojdevning tadqiqotida Rim xususiy huquqidagi majburiyat huquqi tizimida deliktlarning o'rni hamda ularning zamonaviy fuqarolik huquqiga ta'siri masalalari alohida ko'rib chiqilgan [2]. Shuningdek, I.B. Novitskiyning klassik ishlarida ham Rim majburiyat huquqining bir qismi sifatida deliktlar institutining shakllanish jarayoni yoritilgan [3]. I. Puxan va M. Polenak-Akimovskayaning asosiy o'quv qo'llanmasida deliktlarning umumiy tasnifi va ularning har biriga xos javobgarlik shakllari batafsil bayon etilgan [4]. O'zbekistonlik huquqshunoslarning fuqarolik huquqi tarixiga bag'ishlangan ishlarida ham Rim huquqi retsepsiyasi masalalari ko'tarib chiqilgan, bu esa mavzuning nazariy-uslubiy bazasini kengaytiradi [5].

Tadqiqot metodologik jihatdan quyidagi usullarga tayanadi: tarixiy-huquqiy (deliktlar institutining davrlar bo'yicha evolyutsiyasini kuzatish uchun), qiyosiy-huquqiy (Rim davridagi turli delikt turlarini bir-biri bilan hamda zamonaviy huquq institutlari bilan solishtirish uchun),

tizimli tahlil (delikt va kvazidelikt majburiyatlarining umumiy tuzilmasini aniqlash uchun) hamda formal-yuridik (huquqiy manbalardagi (Institutsiyalar, Digestlar) atamalar va konstruksiyalarni tahlil qilish uchun) metodlar. Manba bazasi sifatida birlamchi manbalar (Yustinian Institutsiyalari va Digestlari) hamda ikkilamchi manbalar huquq tarixiga oid o'quv-uslubiy adabiyotlar ishlatildi.

Muhokama. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, Rim huquqida delictum tushunchasi juda keng ma'noga ega bo'lib, u ayrim shaxsga, uning oilasiga yoki mol-mulkiga zarar keltiruvchi har qanday huquqbuzarlikni, taqiqni buzishni qamrab olgan. Delikt natijasida ikki tomonlama huquqiy oqibat yuzaga kelgan: bir tomondan, jabrlanuvchida yangi subyektiv huquq (da'vo qo'zg'atish huquqi) paydo bo'lgan, ikkinchi tomondan, huquqbuzarda yangi majburiyat (obligatio ex delicto) vujudga kelgan[6]. Bu konstruksiya zamonaviy huquqdagi "zarar yetkazish - javobgarlik" munosabatining tarixiy prototipi hisoblanadi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, klassikagacha davrda delikt javobgarligi ob'ektiv xarakterga ega bo'lgan, ya'ni javobgarlik uchun aybning mavjudligi shart emas edi zararning o'zi yetarli asos bo'lgan. Klassik davrga kelib esa aybga asoslangan javobgarlik tamoyili shakllana boshladi: javobgarlik uchun ataylab (dolus) yoki beparvolik (culpa) bilan sodir etilgan harakat talab qilina boshlandi. Bu o'zgarish huquq tarixida javobgarlik nazariyasining obyektiv mas'uliyatdan subyektiv (aybga asoslangan) mas'uliyatga tomon evolyutsiyasini aks ettiradi va u zamonaviy fuqarolik huquqidagi aybga asoslangan javobgarlik prinsipining bevosita tarixiy asosidir.

Tadqiqot davomida quyidagilar aniqlandi: dastlabki davrda barcha deliktlar xususiy xarakterga ega bo'lgan huquqbuzarni davlat emas, bevosita jabrlanuvchining o'zi ta'qib qilgan (actiones ex delicto). Vaqt o'tishi bilan ayrim og'ir deliktlar (masalan, og'ir tan jarohati yetkazish,) asta-sekin ommaviy huquqbuzarlik (delicta publica) toifasiga o'tkazilgan, ularni taqiq qilish va jazolash davlat vakolatiga aylangan. Bu jarayon huquq evolyutsiyasidagi muhim tendensiyani xususiy huquqbuzarlikning bosqichma-bosqich jamoat (davlat) manfaatlariga ta'sir etuvchi harakat sifatida qayta baholanishini ko'rsatadi. Aynan shu jarayon zamonaviy huquqda fuqarolik-huquqiy deliktlar bilan jinoyatlar o'rtasidagi farqlanishning tarixiy asosini tashkil etadi.

Tahlil natijasida quyidagi asosiy delikt turlari ajratib ko'rsatish mumkin:

Furtum (o'g'irlik) - begona ashyoni foyda olish maqsadida yashirincha egallash. Uning tarkibida uchta shakl farqlanadi: ashyoning o'zini o'g'irlash (furtum rei), ashyodan noqonuniy foydalanish (furtum usus) va egalikni o'g'irlash (furtum possessionis). Javobgarlik ashyo qiymatining bir necha barobar miqdorida jarima to'lash tarzida belgilangan bo'lib, bu zamonaviy huquqdagi jazolovchi tovon to'lash konstruksiyasining ibtidosi hisoblanadi.

Rapina (talon-taroj) - zo‘ravonlik bilan qo‘shib olib qo‘yilgan o‘g‘irlik bo‘lib, mustaqil delikt turi sifatida ajratilgan va yanada qattiqroq javobgarlikni (to‘rt baravar tovon) yuzaga keltirgan.

Iniuria (haqorat, shaxsga tajovuz) - shaxsning jismoniy daxlsizligiga yoki qadr-qimmatiga qarshi qaratilgan har qanday tajovuz. Bu delikt tarkibida jismoniy shikast yetkazish va so‘z yoki xatti-harakat orqali haqorat qilish farqlangan. Muhim jihat javobgarlikning individuallashtirilishi (masalan, ruhiy nosog‘lom yoki voyaga yetmagan shaxs javobgar bo‘lmagan) hamda jabrlanuvchining roziligi javobgarlikni istisno etuvchi holat sifatida tan olinganligi bo‘lib, bu tamoyillar zamonaviy huquqda ham saqlanib qolgan.

Damnum iniuria datum (bagonaning mol-mulkiga zarar yetkazish)[7] -miloddan avvalgi 287-yilda qabul qilingan Akviliy qonuni asosida shakllangan delikt bo‘lib, unga ko‘ra begona qul yoki hayvonni o‘ldirish yoxud shikastlantirish uchun ashyoning so‘nggi yil yoki oydagi eng yuqori bozor qiymati miqdorida tovon to‘lash majburiyati yuzaga kelgan. Ushbu qonun aybning ikki shaklini dolus va culpa (hatto eng yengil beparvolik - culpa levissima) darajasida ham javobgarlikni tan olganligi bilan alohida ahamiyatga ega. Aynan shu konstruksiya zamonaviy fuqarolik huquqidagi mol-mulkka yetkazilgan zararni to‘liq qoplash tamoyilining bevosita tarixiy prototipi hisoblanadi.

Metus (zo‘ravonlik va tahdid) hamda “Dolus malus” (aldov) - bitimning irodaviy nuqsonlari bilan bog‘liq deliktlar bo‘lib, ular orqali zo‘ravonlik yoki aldov ta’sirida tuzilgan bitimlarni haqiqiy emas deb topish imkoniyati (exceptio doli) yaratilgan. Bu institut zamonaviy shartnomalar huquqidagi iroda erkinligi buzilishi asosida bitimni bekor qilish mexanizmining ildizidir.

Fraus creditorum (qarzdorga zarar yetkazish) - qarzdorning kreditorlarga zarar yetkazish maqsadida mol-mulkini begonalashtirishiga qarshi qaratilgan delikt bo‘lib, unga qarshi restitutio in integrum vositasi qo‘llanilgan. Bu institut zamonaviy bankrotlik (nochorlik) huquqidagi kreditorlar manfaatini himoya qilish mexanizmlarining tarixiy asosidir.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, klassik deliktlardan farqli o‘laroq, kvazideliktlarda javobgarlik ataylab qilingan harakat uchun emas, balki qonun yoki edikt kuchi bilan, ko‘pincha lavozim yoki faoliyat yuritish natijasida yuzaga kelgan beparvolik uchun belgilangan[8] (masalan, sudyaning ishni beparvolik bilan noto‘g‘ri hal qilishi uchun javobgarligi). Ushbu institut zamonaviy huquqdagi maxsus sub’ektlar (mansabdor shaxslar, xizmat ko‘rsatuvchilar)ning kasbiy faoliyati yuzasidan javobgarligi institutining tarixiy negizini tashkil etadi.

Natija. O‘tkazilgan tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, Rim huquqidagi delikt instituti nafaqat o‘z davri uchun, balki zamonaviy fuqarolik huquqi nazariyasi uchun ham fundamental

ahamiyatga ega. Birinchidan, delikt va kvazidelikt majburiyatlarining ajratilishi zamonaviy huquqdagi aybli va aybsiz javobgarlik institutlarining nazariy asosini tashkil etadi. Ikkinchidan, akviliy qonuni asosida shakllangan mol-mulkka yetkazilgan zararni to'liq qoplash tamoyili amalda barcha zamonaviy kontinental huquq tizimlarida (jumladan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksidagi zarar yetkazish natijasida vujudga keladigan majburiyatlar institutida) saqlanib qolgan.

Shu bilan birga, ta'kidlash lozimki, Rim huquqidagi delikt va jinoyat (crimen) o'rtasidagi chegara zamonaviy huquqdagi kabi aniq emas edi; bir xil harakat (masalan, o'g'irlik yoki tan jarohati) vaziyatga qarab ham xususiy (fuqarolik-huquqiy), ham ommaviy (jinoiy-huquqiy) tartibda ta'qib qilinishi mumkin bo'lgan (civiliter yoki criminaliter). Ushbu ikki tartibning parallel mavjud bo'lishi fikrimcha, huquq tizimining hali to'liq differensiatsiylanmaganligidan dalolat beradi va bu holat zamonaviy huquqshunoslikda fuqarolik-huquqiy va jinoiy-huquqiy javobgarlikning tarixiy jihatdan yagona ildizga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Muhokama qilinishi lozim bo'lgan yana bir masala beschestye (infamia) tushunchasining ahamiyati, ya'ni shaxsning nomi va obro'siga putur yetishi natijasida uning ayrim fuqarolik va siyosiy huquqlari cheklanishi holati edi. Bir qator deliktlar uchun jazo sifatida qo'llanilgan bu chora shaxsning huquq layoqatini cheklash orqali ijtimoiy-huquqiy ta'sir ko'rsatgan, bu esa zamonaviy huquqdagi qo'shimcha (nomulkiy) sanksiyalar tizimining boshlang'ich shakli sifatida baholanishi mumkin.

Xulosa. O'tkazilgan tarixiy-huquqiy tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Rim huquqidagi delikt instituti shartnomadan tashqari vujudga keladigan majburiyatlar nazariyasining tarixiy negizi bo'lib, u zamonaviy fuqarolik-huquqiy javobgarlik institutining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan.
2. Delikt javobgarligining tarixiy evolyutsiyasi obyektiv (aybsiz) javobgarlikdan subyektiv (aybga asoslangan) javobgarlikka o'tish tendensiyasi bilan tavsiflanadi, bu esa zamonaviy huquqdagi aybga asoslangan javobgarlik prinsipining ildizini tashkil etadi.
3. Asosiy delikt turlari (furtum, rapina, iniuria, damnum iniuria datum, metus, dolus malus, fraus creditorum) tarkibi va ularga nisbatan qo'llanilgan javobgarlik choralari (bir, ikki yoki to'rt baravar tovon) zamonaviy huquqdagi jazolovchi tovon instituti bilan tipologik yaqinlikka ega.
4. Kvazidelikt tushunchasi maxsus subektlarning kasbiy yoki mansab faoliyati yuzasidan javobgarligi zamonaviy institutining tarixiy prototipidir.
5. Xususiy va ommaviy deliktlar o'rtasidagi chegaraning tarixiy jihatdan shakllanib borishi fuqarolik-huquqiy va jinoiy-huquqiy javobgarlikning umumiy tarixiy ildizga ega ekanligini

ko'rsatadi, bu esa huquq tarixi va zamonaviy huquqshunoslik fanlararo tadqiqotlari uchun istiqbolli yo'nalish bo'lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Rim huquqidagi deliktlar institutini chuqur o'rganish zamonaviy fuqarolik huquqidagi zarar yetkazish natijasida vujudga keladigan majburiyatlar institutini to'g'ri tushunish va uni yanada takomillashtirish uchun muhim nazariy-tarixiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Васильева, Т. Г., Пашаева, О. М. (2008). Римское право. Конспект лекций. Москва: Высшее образование.
2. Дождев, Д. В. (2019). Римское частное право. Москва: Норма.
3. Новицкий, И. Б. (2002). Римское право. Москва: Ассоциация «Гуманитарное знание».
4. Пухан, И., Поленак-Акимовская, М. (2003). Римское право: базовый учебник. Москва: Зерцало.
5. Холмухамедов, М. М. (2019). Rim xususiy huquqining O'zbekiston fuqarolik huquqi tizimiga ta'siri masalalari. Yurist axborotnomasi jurnali, 3(45), 22–27.
6. Gaius. (1935). Gai Institutiones. Seckel, E., Kuebler, B. (tahr.). Leipzig: Teubner. Rim huquqining klassik davriga oid birlamchi manba.
7. Justinianus I. (1867). Corpus juris civilis academicum parisiense: in quo Justiniani Institutiones, Digesta, sive Pandectae, Codex, Authenticae seu Novellae constitutiones et Edicta comprehenduntur. Paris: A. CotelleYustinian kodifikatsiyasining birlamchi manbasi.
8. Justinianus I. (533). Institutiones. Corpus Iuris Civilis tarkibida.Yustinian kodifikatsiyasining birlamchi manbasi.